

Η Πληρωμή. Το Χρήμα στην Ανάλυση. Το Χρήμα σε Καιρούς Οικονομικής Κρίσης

Marilia Aisenstein

Αυτή είναι αναμφίβολα η πιο παραπλανητική και πιο περίπλοκη ουσία με την οποία έχουμε να κάνουμε στην πορεία της ζωής μας

D. Kennedy

Η ψυχαναλυτική βιβλιογραφία γύρω από το χρήμα στην θεραπεία, πόσο μάλλον σε καιρό κρίσης, είναι σχετικά ισχνή. Εντούτοις, η οικονομική κρίση που πλήττει ολόκληρη την Ευρώπη και ιδιαίτερα την Ελλάδα θα έπρεπε να μας παρακινήσει να σκεφθούμε γύρω από αυτά τα ζητήματα.

Θα ξεκινήσω θυμίζοντας τα κείμενα του Freud σχετικά με την πληρωμή. Ο Freud μιλάει περισσότερο για την πληρωμή παρά για «το χρήμα μέσα στην ανάλυση» (1), όρος που περικλείει, κατά τη γνώμη μου, ολόκληρο το κοινωνικό και ατομικό φαντασιακό σε σχέση με την πληρωμή ή τη δωρεάν παροχή, στην ανάλυση ενός ασθενούς, είτε καταβάλλονται χρήματα, είτε όχι.

Ήδη από το 1913, στα Κείμενα για την Τεχνική της Ψυχανάλυσης, ο Freud θεωρεί την πληρωμή αναπόσπαστο μέρος του πλαισίου. Σημειώνει ότι, χωρίς πληρωμή, η αναλυτική σχέση θα ήταν αποκομμένη από τη πραγματικότητα. Προειδοποιεί τους αναλυτές ότι οι πολύ χαμηλές αμοιβές μπορεί να ενισχύσουν τις νευρωτικές άμυνες και να απαξιώσουν τη θεραπεία στα μάτια του ασθενούς.

Επικαλείται τη δική του πρακτική δωρεάν αναλύσεων που αναλάμβανε ιδιωτικά. Επί δέκα χρόνια αφιέρωνε μία ή δύο ώρες την ημέρα σε δωρεάν αναλύσεις. Ήλπιζε ότι σ' αυτές τις περιπτώσεις θα εργαζόταν «άνευ αντιστάσεων» αλλά έκανε λόγο για απογοήτευσή του (SE, XII, σ. 132). Ωστόσο πέντε χρόνια αργότερα, εν μέσω της οικονομικής κρίσης που ακολούθησε τον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο, το 1918, στο Συνέδριο της Βουδαπέστης, εκθειάζει την έλευση της δωρεάν ψυχανάλυσης για τα πτωχότερα στρώματα. Η δωρεάν ψυχανάλυση δεν μπορεί να λαμβάνει χώρα παρά σε κέντρα ή κλινικές όπως το Ινστιτούτο του Βερολίνου που άνοιξε το 1920 με χρηματοδότηση του Eitingon, και το «Ambulatorium»(2) της Βιέννης, που εγκαινιάστηκε το 1922. Ο Freud επαναβεβαιώνει αυτή την επιθυμία του, προλογίζοντας την εισήγηση του Max

Eitingon σχετικά με την Ψυχαναλυτική Κλινική του Ινστιτούτου του Βερολίνου (SE, XIX, σ. 285). Το 1930 παρατηρεί ότι «ένας από τους στόχους αυτών των κλινικών είναι και η τελειοποίηση της γνώσης μας για τη νευρωτική ασθένεια καθώς και της τεχνικής μας, εφαρμόζοντάς τες κάτω από νέες συνθήκες» (SE, XXI, σ. 257).

Θα ήθελα επίσης να υπενθυμίσω ότι από το 1930 έγινε υποχρεωτική στους Βερολινέζους ψυχαναλυτές η διεκπεραίωση μίας τουλάχιστον δωρεάν ψυχανάλυσης. Αν και ο Freud μας παρέδωσε στο Κείμενο για την Τεχνική της Ψυχανάλυσης σημαντικές σκέψεις για την πληρωμή των συνεδριών, είναι κρίμα που δεν ασχολήθηκε με τη σημασία του χρήματος στη θεραπεία και στη μεταβίβαση.

Δύο προκαταρκτικές παρατηρήσεις:

Μου φαίνεται ότι είναι σημαντικό να επισημάνω ότι το ενδιαφέρον του Freud για τη δωρεάν ψυχανάλυση, που ασκείτο σε οργανισμούς, συχνά ξεχνιέται σε τέτοιο βαθμό που ορισμένοι καθιστούν τη πληρωμή ως απολύτως απαραίτητο συστατικό της ψυχαναλυτικής διαδικασίας (3).

Η δεύτερη παρατήρησή μου αναφέρεται στη σημασία του πολιτισμικού παράγοντα. Την εποχή του Freud και για μεγάλο χρονικό διάστημα στη συνέχεια, η ασθένεια, σωματική αλλά και ψυχική, ήταν μια ιδιωτική και προσωπική υπόθεση. Ο Freud όπως και πολλοί άλλοι γιατροί έπαιρναν υψηλές αμοιβές από ευκατάστατους ασθενείς ώστε να μπορούν να αφιερώνουν χρόνο σε φτωχούς ασθενείς, τους οποίους παρακολουθούσαν δωρεάν. Ωστόσο, φτωχοί ή πλούσιοι, οι ασθενείς επέλεγαν το ιατρό τους και τον σέβονταν.

Η αναγκαία εξέλιξη των ανταποδοτικών συστημάτων στις ιατρικές δαπάνες ή της δωρεάν παροχής, «αποπροσωποποίησε» τη σχέση του ασθενούς με τον θεράποντα. Επισκεπτόμαστε το ιατρό που εφημερεύει ή αυτόν που υποδεικνύει το Ασφαλιστικό Ταμείο. Στην Ευρώπη είναι συνηθισμένο να επικαλείται κανείς το «δικαίωμα στην υγεία». Δεν γίνεται πλέον λόγος για «αίτημα» αλλά μάλλον για «δικαίωμα» το οποίο περιλαμβάνει τη σωματική και την ψυχική υγεία. Πώς να τοποθετήσει κανείς την ιδιωτική άσκηση της ψυχανάλυσης, μία τόσο εσωτερική και προσωπική περιπέτεια, σ' αυτό το πλαίσιο λειτουργίας;

Παρότι η Ψυχανάλυση δεν είναι μια ιατρική πρακτική όπως η Ψυχιατρική, εντάσσεται ωστόσο στην κουλτούρα μιας χώρας και μιας εποχής. Σε ένα αξιοσημείωτο άρθρο του 1974 ο Kurt Eissler(4) υπενθυμίζει ότι την εποχή του Freud οι γιατροί συνήθιζαν να στέλνουν το λογαριασμό στους πελάτες τους στο τέλος του χρόνου. Γι' αυτό το λόγο ο Freud συνιστούσε στους ψυχαναλυτές να μην αφήνουν να συγκεντρώνονται μεγάλα χρέη και πρότεινε την μηνιαία

πληρωμή.

Στην σημερινή εποχή η πρακτική της πληρωμής της ανάλυσης παρουσιάζει μία μεγάλη διαφοροποίηση, όχι μόνο μεταξύ των ηπείρων, όπως επίσης ποικίλλει ανάλογα με την χώρα. Δεν μπορώ να κάνω εδώ μια εκτενή περιγραφή του θέματος, θυμίζω όμως ότι στη Βόρεια Ευρώπη όπως και στη Γερμανία, η ψυχανάλυση, όταν κρίνεται επιβεβλημένη από έναν ψυχίατρο του ασφαλιστικού ταμείου και πραγματοποιείται από έναν ψυχαναλυτή, ψυχολόγο ή ψυχίατρο, καλύπτεται εξ ολοκλήρου από το ασφαλιστικό ταμείο για δύο χρόνια. Η παράταση είναι πολύ σπάνια και απαιτείται πάντοτε αξιολόγηση από το ασφαλιστικό ταμείο.

Στις ΗΠΑ ορισμένες ιδιωτικές και δαπανηρές ασφάλειες πληρώνουν ένα συγκεκριμένο αριθμό συνεδριών. Στη Λατινική Αμερική, όπως και στη νότια Ευρώπη, Ισπανία, Πορτογαλία, Ελλάδα, η ανάλυση ασκείται ως επί το πλείστον ιδιωτικά. Στη Γαλλία, ορισμένοι ψυχίατροι μπορούν να υπογράψουν βεβαιώσεις χάρη στις οποίες οι ασθενείς καλύπτονται πλήρως ή εν μέρει από τα ασφαλιστικά τους ταμεία.(5) Ορισμένες Ψυχαναλυτικές Εταιρείες δημιούργησαν Κέντρα δωρεάν ψυχανάλυσης, μεταξύ των οποίων και το 'Κέντρο Γνωματεύσεων και Ψυχαναλυτικών Θεραπειών' (CCTP) της Εταιρείας του Παρισιού, και το 'Κέντρο E. & J. Kestemberg' της Εταιρείας Ψυχικής Υγείας του 13ο Διαμερίσματος του Παρισιού. Μετά απ' αυτό τη λακωνική και ημιτελή περιήγηση θα πω δύο λόγια για το χειρισμό του χρήματος στην υλική του διάσταση. Στη Βόρεια Αμερική και στη Βόρεια Ευρώπη, οι ψυχαναλυτές δίνουν στο τέλος του μήνα στους ασθενείς μία απόδειξη που αναφέρει τον αριθμό των συνεδριών και το ύψος της αμοιβής τους. Μια συνάδελφος από την Καλιφόρνια μου έλεγε, σε μια κατ' ιδίαν συζήτηση, ότι η ίδια δε δέχεται ν' αμείβεται τοις μετρητοίς, διότι στο πολιτιστικό πλαίσιο του Los Angeles, κάτι τέτοιο ενέχει μία χροιά παρανομίας και φοροδιαφυγής. Πρόσθεσε τέλος, ότι μόνο οι πόρνες πληρώνονται σε ρευστό.

Κατά τη διάρκεια της εκπαίδευσής μου στο Ινστιτούτο του Παρισιού, ο Jean Favreau έκανε ένα συναρπαστικό εβδομαδιαίο σεμινάριο, μεγάλο μέρος του οποίου ήταν αφιερωμένο στα χρήματα. Μας συμβούλευε να πληρωνόμαστε με τον μήνα σε ρευστό ακριβώς για να δοθεί η ευκαιρία στον ασθενή να κάνει λάθη μετρώντας τις συνεδρίες, να φαντάζεται ότι μας πληρώνει όπως μια πόρνη, ή ότι η ανάλυσή του γίνεται παράνομα. Το δίδαγμα του Jean Favreau ήταν πως τα πάντα έπρεπε να τεθούν σε κίνηση ώστε η πράξη της πληρωμής ν' ανοίξει το δρόμο προς τις φαντασιώσεις του ασθενούς αντί να τις μεταμφιέζει. Μας επεσήμαινε ότι το να πληρώνει κανείς κανονικά, χωρίς να ξεχνά ή να πέφτει σε λάθη, μπορεί κάλλιστα να του χρησιμεύει για να αποφεύγει τη συζήτηση σε σχέση με τα χρήματα και για να εμποδίσει τον αναλυτή να αναφερθεί σε αυτήν. Διατηρώ μια εκπληκτική ανάμνηση από εκείνες τις Δευτέρες, όπου, μεταξύ 12.00 και 14.30, αυτός ο εξαιρετικός κλινικός, μας ενστάλαζε μια αυστηρή τεχνική.

Διάνθιζε τα λεγόμενά του με κλινικά παραδείγματα προερχόμενα από την ιδιωτική του πρακτική ή από τη δραστηριότητά του στο CCTP, που διηύθυνε εκείνη την εποχή. Χάρη στο σεμινάριό του αλλά και χάρη στην προσωπική μου κλινική πρακτική δωρεάν αναλύσεων, τόσο στο Κέντρο Ψυχανάλυσης που διηύθυνε η Evelyne Kestemberg όσο και στο Ινστιτούτο Ψυχοσωματικής του Παρισιού (IPSO), ενδιαφέρθηκα πολύ νωρίς στην επαγγελματική μου ζωή για το ζήτημα του χρήματος, τόσο στις επί πληρωμή όσο και στις δωρεάν θεραπείες. Τριάντα χρόνια μετά εξακολουθώ να είμαι πεπεισμένη ότι οι δωρεάν αναλύσεις ή οι αναλύσεις με χαμηλή αμοιβή είναι εφικτές, με την προϋπόθεση ότι θα πραγματοποιούνται στο πλαίσιο ενός θεσμού που εκτελεί χρέη τρίτου. Αυτό εξακολουθώ να το διαπιστώνω στις εποπτείες αναλύσεων που γίνονται στο CCTP. Η φαντασιωσική θεματική γύρω από τα χρήματα, στο πλαίσιο αυτό, είναι ιδιαίτερως παρούσα ακριβώς διότι είναι φαντασιωσική και δεν καλύπτεται από κάποια πράξη. Το καταδεικνύει και η εμπειρία των ομάδων που εργάζονται στο Κέντρο και στο CCTP. Οι έρευνες που έγιναν από τους δύο αυτούς θεσμούς, μας δίδαξαν επίσης ότι η ένδειξη για δωρεάν ανάλυση δε βασίζεται αποκλειστικά στις οικονομικές δυσκολίες του ασθενούς. Υπάρχουν και αντενδείξεις δωρεάν ψυχανάλυσης όπως και ευκατάστατοι ασθενείς, οι οποίοι σε ψυχικό επίπεδο, δεν μπορούν να επιτρέψουν στον εαυτό τους μια ανάλυση.

ΔΥΟ ΣΥΝΤΟΜΑ ΠΑΡΑΔΕΙΓΜΑΤΑ:

Μία γυναίκα 40 ετών, πολύ καταθλιπτική, επισκέπτεται την Evelyne Kestemberg. Είναι επαγγελματικά επιτυχημένη με τίμημα μεγάλες θυσίες και τώρα έχει καταλήξει απελπιστικά μόνη. Είναι όλο θρήνους και κατηγορίες. Λέει: «Και μετά από όλα αυτά πρέπει πάλι να θυσιάσω για να κάνω μια ανάλυση». Η E. Kestemberg, έχοντας διακρίνει, από την αφήγηση ενός ονείρου της, μια νευρωτική λειτουργία, κρυμμένη πίσω από μία χαρακτηριστική εικόνα, της πρότεινε τότε μια δωρεάν ανάλυση στο Κέντρο. Αυτή η πρόταση αναστάτωσε την ασθενή, αλλά «άνοιξε ένα ρήγμα στη θριαμβευτική μεγαλομανία της μέσα στο χαρακτηριστικό ψευδο-οχυρό της» (6). Η ανάλυση εκτυλίχθηκε με ικανοποιητικό τρόπο.

Εγώ η ίδια έκανα κάποτε μια δωρεάν ανάλυση, με συχνότητα τεσσάρων συνεδριών εβδομαδιαίως, την οποία χρειάστηκε να σταματήσω. Ο ασθενής παρουσιάστηκε ως πολιτικός πρόσφυγας, εν αναμονή της άδειας παραμονής. Δεν είχε καμία πηγή εσόδων και υπέφερε από μια σπαστική κολίτιδα που του προκαλούσε μία κατάσταση αναπηρίας, από την οποία «θεραπεύτηκε» υπερβολικά γρήγορα, όταν παραχώρησε τη θέση της σε μια διαστροφική παθολογία. Δυσκολεύτηκα να κατανοήσω την ίαση του συμπτώματος μέσα στους δέκα πρώτους μήνες της ανάλυσης. Η μοναδική μου παρέμβαση ήταν η σύνδεση μεταξύ της δικής του εντερικής σπαστικότητας και των πόνων της περιόδου της μητέρας του, οι οποίοι, όπως μου περιέγραφε, την υποχρέωναν να παραμένει κλινήρης πολλές μέρες τον μήνα. Του είχα

επισημάνει «όπως εσείς με την κολίτιδά σας». Κατά περίεργο τρόπο, αμέσως μετά το σχόλιό μου, μου είπε ότι είχε πάψει επιτέλους να τρώει πολλά καρυκεύματα, πράγμα το οποίο ερμήνευσα ως μια παραίτηση από τους πόνους της μητέρας. Η πλήρης αποδρομή της κολίτιδας, τον έκανε να φαίνεται πιο δραστήριος και λιγότερο καταθλιπτικός, ήταν όμως πολύ στυφός και διαρκώς διαμαρτυρόμενος. Ένα από τα πρώτα του όνειρα τον δείχνει μέσα σε ένα πολυτελές κομμωτήριο. Η κομψή και σοβαρή διευθύντρια τον εμπιστεύεται σε μια κομμώτρια που του κούρεψε το σβέρκο με την ψιλή μηχανή, μ' έναν απαίσιο τρόπο. Αισθάνεται ταπεινωμένος, αλλά δεν τολμά να διαμαρτυρηθεί. Μετά την ερμηνεία μου – σύμφωνα με την οποία, αν και εξεπλάγη που είδε να προτείνεται σε αυτόν, έναν «παράνομο», μια ανάλυση 4 συνεδριών την εβδομάδα, ήταν οργισμένος που τον έστειλαν σ' εμένα και δεν ανέλαβε την ανάλυσή του η ίδια η Kestemberg – δήλωσε ότι είχε αισθανθεί ταπεινωμένος από τη δωρεάν ανάλυση. Του είχαμε προσφέρει μια υποτιμημένη θεραπεία. Ζήτησε λοιπόν να κάνει μια δωρεά στο Κέντρο. Οι ασθενείς μπορούσαν να κάνουν μια μηνιαία δωρεά στο Κέντρο. Καθόριζαν οι ίδιοι το ποσό και το παρέδιδαν κάθε μήνα στη γραμματεία (7). Η μηνιαία δωρεά του, ισοδυναμούσε με την αμοιβή 4 ιδιωτικών συνεδριών, ήταν δηλαδή σαν να πληρώνει μία συνεδρία την εβδομάδα. Άρχισε τότε ν' απουσιάζει τακτικά σε μια από τις 4 συνεδρίες, πάντα χωρίς προειδοποίηση. Έλειπε συνήθως στις συνεδρίες των 7:45 το πρωί. Είχα αρχίσει να αγανακτώ· έτσι, όταν μια μέρα του επεσήμανα ότι επέλεγε ν' απουσιάζει σε αυτές τις συνεδρίες, μου απάντησε: «Για μένα όμως είναι δύσκολο, έχω να κάνω ολόκληρη διαδρομή». Έκπληκτη του τόνισα ότι με το να με σκέφτεται κοιμισμένη στη θέση μου, σαν ένα έπιπλο του Κέντρου, ήταν ένας τρόπος να αρνείται ότι έχω ζωή και σώμα. Συμφώνησε αλλά υποστήριξε, σαν να ήταν προφανές, ότι είχε δικαίωμα να χάνει τη συνεδρία που «πλήρωνε», και επιπλέον ότι για εκείνον δεν ήμουν παρά μια «λειτουργία» εφόσον δεν υπήρχε μεταξύ μας οικονομική συναλλαγή. Με το να είμαι «υπεράνω χρημάτων, εφόσον εργαζόμουν με φιλανθρωπικό τρόπο», τον ταπείωνα με την «εξαϋλωσή»(8) μου. Μάταια προσπάθησα να του πω ότι βιώνοντας με έτσι, ήταν ένας τρόπος να προστατεύει τον εαυτό του από τις ερωτικές και καταστροφικές του επιθυμίες. Πολλαπλασίασε τις επιθέσεις εναντίον του πλαισίου και τη διαστρέβλωση της έννοιας της δωρεάς. Εν τω μεταξύ είχε αρχίσει να εργάζεται ιδιωτικά, ως ψυχοθεραπευτής, χωρίς να έχει την ανάλογη εκπαίδευση, και ασκούσε τον σαδισμό του απέναντί μου, με το να μου αφηγείται συνεδρίες όπου είχε επιδείξει μεγάλο σαδισμό απέναντι σε πελάτες του. Στο τέλος αναγκάστηκα να σταματήσω την ανάλυσή του στο Κέντρο.

Αυτά τα δύο παραδείγματα «παράδοξων αντενδείξεων», όπως τις αποκαλούσε η E. Kestemberg, δείχνουν πόσο προσεκτικά πρέπει να τίθεται η ένδειξη της δωρεάν ανάλυσης. Η υλική αδυναμία να πληρώνει κανείς δεν συνεπάγεται κατ' ανάγκην και την ικανότητά του για ψυχική δεκτικότητα· οι εργασίες της Melanie Klein το απεικονίζουν πολύ καλά. Αυτά τα δύο παραδείγματα μου φαίνεται επίσης ότι δείχνουν πόσο πολύσημη είναι η έννοια του χρήματος

και πόσο, πέρα από τις πρωκτικές καθηλώσεις, παραπέμπει σ' έναν προσωπικό συμβολισμό. Ως συναλλακτική αξία μπορεί να επενδυθεί με πολύ διαφορετικούς τρόπους, πιο ναρκισσιστικά από ορισμένους, με αυτοερωτικό τρόπο από άλλους. Εξάλλου το χρήμα είναι φορέας ποικίλων και πολυδύναμων φαντασιώσεων. Στις επί πληρωμή ψυχαναλύσεις, το χρήμα αποτελεί μέρος του πλαισίου και η χρηματική συναλλαγή είναι η μόνη κοινωνική και σωματική πράξη που επιτρέπεται μεταξύ αναλυτή και αναλυόμενου. Το χρήμα είναι επίσης ένας διαμεσολαβητής που κατέχει θέση τρίτου και οργανώνει μια αναγκαία απόσταση. Όταν θέτουμε μια ένδειξη για ιδιωτική ψυχανάλυση υποθέτουμε ότι το χρήμα/τρίτος/διαμεσολαβητής, θα επιτρέψει στον ασθενή να αντέξει το ερωτικό ή επιθετικό πλησίασμα που συνεπάγεται η μεταβίβαση. Κι αυτό θα συμβεί, ακόμα και εάν η πράξη της πληρωμής, ενέχει το κίνδυνο επανα-σεξουαλικοποίησης της σχέσης, προκαλώντας το κλασικό σενάριο με την πόρνη. Επιπλέον, το χρήμα που δίνεται μετριάζει τη συναισθηματική εξάρτηση του ασθενούς, ο οποίος γνωρίζει ότι ο ίδιος ο αναλυτής εξαρτάται από τους ασθενείς του για να ζήσει. Για τον Freud υπάρχει μια μύχια ασυνείδητη σχέση μεταξύ χρυσού, χρήματος και περιπτωμάτων την οποία συσχετίζει με μύθους, λαϊκές παραδόσεις και φαντασιώσεις των ασθενών του.(9) Σύγχρονο με το σκεπτικό του Freud για τα σύμβολα, το άρθρο του Ferenczi Οντογένεση του Ενδιαφέροντος για το Χρήμα υπογραμμίζει την ευχαρίστηση που προκαλεί στο παιδί η συγκράτηση των κοπράνων. Αυτή η αυτοερωτική ευχαρίστηση θα μετατραπεί σ' ενδιαφέρον για το αντικείμενο. Ο Freud επανέρχεται σε αυτή την ιδέα στο Περί του Μετασχηματισμού των Ενορμήσεων και ιδιαίτερα του Πρωκτικού Ερωτισμού, όπου και αναπτύσσει την περίφημη συμβολική εξίσωση: κόπρανα-δώρο-χρήμα. Το συμβολικό περιλαμβάνει πάντοτε λανθάνοντα περιεχόμενα άρα και την απώθηση. «Δεν συμβολοποιείται παρά αυτό που είναι απωθημένο, και μόνο αυτό που είναι απωθημένο έχει ανάγκη να συμβολοποιηθεί ...» γράφει ο Alain Gibault(10), παραθέτοντας τον Ernest Jones του οποίου η θεωρία περί συμβολισμού εξακολουθεί μέχρι σήμερα να είναι θεμελιώδης για μένα(11). Σε αυτή την τροχιά (κόπρανα-δώρο-χρήμα) οργανώνεται η συμβολοποίηση στο παιδί. Θεωρώ πιθανό ο πρωκτικός έλεγχος και η ερωτικοποίηση της συγκράτησης των κοπράνων, που υπογραμμίζουν ο Freud και ο Ferenczi, να επιτρέπουν, εισάγοντας την αναμονή, την οργάνωση της φαντασιωτικής δραστηριότητας και τους μεταγενέστερους προσωπικούς και πολυσήμαντους συμβολισμούς. Πράγματι, το ενδιαφέρον του παιδιού για την αφόδευση εξασθενίζει κατά τη λανθάνουσα περίοδο παράλληλα με την εμφάνιση της έννοιας χρήμα ως αγοραστική αξία.

Η αξία του χρήματος ενέχει την έννοια του «κοινωνικού μίτου», η οποία κατά τη γνώμη μου ενσωματώνεται στον ψυχισμό μετά από μια διαδικασία αποεξιδανίκευσης των γονέων που δεν βιώνονται πλέον ως παντοδύναμοι. Ενταγμένος σε έναν «κοινωνικό μίτο» όπου το χρήμα έχει συμβολική αξία (για τον Lacan το χρήμα είναι ένα «πρωταρχικό σημαίνον»)(12), ο γονιός αναγνωρίζεται στην περατότητά του: δεν είναι ικανός για τα πάντα, υποκείμενος και ο ίδιος σε άλλους, και συχνά στερημένος. Η περατότητα παραπέμπει επίσης στη διαφορά των φύλων και

βέβαια στον ευνουχισμό. Η δε πρωτογενής ταύτιση περιλαμβάνει το ιδεώδες και την πληρότητα. Η εγκατάσταση του οιδιποδείου και της παιδικής νεύρωσης επιφέρουν μια πρώτη επαναδιευθέτηση των ταυτίσεων. Η ενδοβολή της έννοιας της περατότητας θα επιτρέψει, κατά τη γνώμη μου, να γίνει, στο μεθύτερο βίωμα της λανθάνουσας περιόδου, μια δεύτερη δυναμική αναδιευθέτηση των δευτερογενών ταυτίσεων όπου θα εγγραφεί και η αξία του χρήματος/εξουσία.

Σ' ένα παλιό μου άρθρο(13) υποστήριξα την ιδέα της, εμπλοκής του σημαίνοντος χρήμα στη μεταβίβαση και στη νεύρωση μεταβίβασης. Αυτό ισχύει τόσο για τις επί πληρωμή αναλύσεις όσο και για τις δωρεάν. Το χρήμα ωστόσο είναι πολύ περισσότερο παρόν στις δωρεάν αναλύσεις και πιο μεταμφιεσμένο στις αμειβόμενες, ιδιωτικές, αναλύσεις, όταν οι ασθενείς πληρώνουν τακτικά και χωρίς άλλο σχόλιο. Αυτό συμβαίνει συχνά, κυρίως στις διδακτικές αναλύσεις. Θα δώσω ένα παράδειγμα. Εάν ένας ασθενής σε δωρεάν ανάλυση στο Κέντρο μου έλεγε: «Σας βρίσκω πολύ κομψή τον τελευταίο καιρό», το να του επισημάνω ότι αναρωτιέται ίσως με τι χρήματα ή με τίνος τα χρήματα αγοράζω τα ρούχα μου, θα έμοιαζε πολύ φυσικό. Εάν η ίδια φράση λεγόταν από έναν ιδιωτικό ασθενή θα μπορούσε να οδηγήσει τον αναλυτή να δώσει ποικίλες απαντήσεις ανάλογα με τη φάση της ανάλυσης. Το χρήμα όμως δεν θα ερχόταν αναγκαστικά στο μυαλό μας ως υπόβαθρο της παρατήρησης για την κομψότητα του αναλυτή. Επομένως, το χρήμα, είτε δίνεται είτε όχι, αντιπροσωπεύει πάντα την υλική υπόσταση του ψυχαναλυτή, την περατότητα του, άρα το σώμα του, αφού πρέπει κι αυτός να ζήσει. Η ερμηνεία του χρήματος στην ανάλυση, αποτελεί μέρος του περάσματος από μια κλασική εξιδανικευμένη ναρκισσιστική μεταβίβαση στις αρχές της θεραπείας, στην ερωτική και αρνητική μεταβίβαση, αναγκαία προκειμένου να αναπτυχθεί η αναλυτική διαδικασία. Όσο ο αναλυτής παραμένει εξιδανικευμένος, βιώνεται ως αν να μην έχει ανάγκες ή ως αν υπεράνω αναγκών, του δίνουν τα χρήματα μέσα σε έναν φάκελο ή τα αφήνουν «στα κλεφτά» στην άκρη του γραφείου. Η πραγματική σχέση με το χρήμα, που εισάγει και την εμπορική αξία της ανάλυσης, επέρχεται, κατά τη γνώμη μου, με την αποεξιδανίκευση της μεταβίβασης και την προσωποποίηση του ψυχαναλυτή που αναγνωρίζεται ως έμφυλος, θνητός, δεν είναι αλάθητος, έχει ανάγκες και επιθυμίες. Γίνεται τότε ερωτικά επιθυμητός και δυνητικά επικίνδυνος. Θεωρώ θεμελιώδη αυτή την ιδιαίτερη διάσταση του αναλυτικού υλικού με όλες τις μεταβιβαστικές αποχρώσεις του. Ήταν κάτι που κατάλαβα πραγματικά και ενσωμάτωσα και στην ιδιωτική μου πρακτική, μόνον αφότου απέκτησα την εμπειρία των δωρεάν αναλύσεων.

Εάν δεχτούμε ότι τι χρήμα διεισδύει στην νεύρωση μεταβίβασης, θα πρέπει να λάβουμε υπόψη μας τις κλινικές συνέπειες αυτής της παραδοχής:

A) Ο κανόνας ότι οι χαμένες συνεδρίες πρέπει να πληρώνονται είναι θεμελιώδης, μόνον όμως

για τους ασθενείς των οποίων η ψυχική λειτουργία επιτρέπει την εγκατάσταση της νεύρωσης μεταβίβασης. Για τους υπόλοιπους ο κανόνας αυτός εξακολουθεί να ισχύει αλλά μόνον για την υλική ασφάλεια των ψυχαναλυτών.

Β) Το χρήμα είναι εν γένει εκτός ψυχικού πεδίου στις ψυχαναλυτικές θεραπείες των ψυχωτικών ασθενών.

Γ) Με τους ψυχοσωματικούς ασθενείς, το ζήτημα τίθεται σε συνάρτηση με την ψυχική λειτουργία. Γίνεται όμως ακόμα πιο περίπλοκο εξαιτίας του «δικαιώματος στην υγεία», κυρίως όταν οι εν λόγω ασθενείς μας παραπέμπονται από νοσοκομειακούς γιατρούς τους οποίους επισκέπτονται δωρεάν.

ΤΟ ΧΡΗΜΑ ΣΕ ΠΕΡΙΟΔΟ ΚΡΙΣΗΣ

Η έννοια της οικονομικής κρίσης παραμένει πολύ αφηρημένη για πολλούς από εμάς. Η ανάγνωση των εφημερίδων μας φέρνει αντιμέτωπους με εξωπραγματικούς αριθμούς, χωρίς κανένα νόημα, για μένα τουλάχιστον. Ακούμε να μιλάνε για χρέη εκατομμυρίων και δισεκατομμυρίων, για πτώσεις των χρηματιστηριακών δεικτών. Όλα αυτά παραμένουν μη αναπαραστάσιμα για τους περισσότερους, όσο δεν θίγεται η προσωπική μας ζωή και η εργασία μας. Γενικά, το χρήμα εκπροσωπεί την ασφάλεια, την κοινωνική κατάσταση και τις ανέσεις. Η οικονομική κρίση της Ελλάδας, μου έδειξε επίσης πόσο συνδέεται με την "αξιοπρέπεια". Η φτώχεια, ή μάλλον η οικονομική εξαθλίωση, βιώνονται ως μια αποτυχία, μία προσωπική ανικανότητα η οποία αγγίζει τότε την ενοχή και την ντροπή. Μου έκανε ιδιαίτερη εντύπωση η συχνή αναφορά: "θα έπρεπε να το είχα προβλέψει, να το είχα καταλάβει", που εκφράζεται στην θέση της, δίκαιης κατά την γνώμη μου, οργής κατά της πολιτικής εξουσίας και διαφθοράς. Συνειρμικά έρχεται η σκέψη της ενοχής του μικρού παιδιού όταν ο γονιός του φαίνεται αδύναμος, λυπημένος ή δυσλειτουργικός. Όταν το κράτος παραπαίει και υπολείπεται των καθηκόντων του, ο λαός εξευτελίζεται. Στις καθημερινές δυσκολίες προστίθεται όμως και η απώλεια της αξιοπρέπειας.

Η Αργεντινή έζησε πριν από 12 χρόνια μια κρίση με χρεοκοπία του κράτους, από την οποία χρειάστηκαν 10 περίπου χρόνια για να συνέλθει. Οι συνάδελφοι συνέχισαν να εργάζονται περιορίζοντας δραστικά τις τιμές τους και αναπτύσσοντας μία συστηματική εργασία συλλογικού προβληματισμού. Οι Ψυχαναλυτικές Εταιρείες οργάνωναν εβδομαδιαίες συναντήσεις με επιστήμονες διαφόρων ειδικοτήτων όπου οι αναλυτές μπορούσαν να μιλούν και να ανταλλάσσουν απόψεις. Σήμερα, η ψυχανάλυση στην Αργεντινή είναι πολύ ζωντανή.

Η κρίση την οποία διανύει στην παρούσα φάση η Ελλάδα έχει μία πολύ σοβαρή επίπτωση, μεταξύ των άλλων και στην ψυχαναλυτική πρακτική. Το ποσοστό των αυτοκτονιών συνταξιούχων και υπαλλήλων που δεν μπορούν να πληρώσουν ούτε φόρους ούτε ενοίκιο είναι δυσβάσταχτο. Το ποσοστό των πελατών που δεν μπορούν να πληρώσουν, είναι πλέον συντριπτικό. Η εικόνα που παρουσιάζουν ορισμένες συνοικίες της Αθήνας, είναι εικόνα ερήμωσης. Οι εντυπώσεις ωστόσο δεν είναι ίδιες με αυτές που προκαλούνται από τον πόλεμο. Μου φαίνονται ωστόσο ακόμη χειρότερες. Δεν υπάρχουν καταστροφές από βομβαρδισμούς αλλά μια εσωτερική καταστροφή που βιώνεται ως επονείδιστη, ταπεινωτική. Μία συνάδελφος μεγαλύτερης ηλικίας που έζησε ως παιδί την κατοχή της Αθήνας από τους Γερμανούς, μας διηγούταν σε ένα συνέδριο, πώς αυτή η κατάσταση ξύπνησε μέσα της αρχαϊκές αγωνίες πείνας, που θεωρεί ότι θα πρέπει να είναι οι αγωνίες της μητέρας της όταν περιφερόταν στους δρόμους της πόλης για να της βρει κάτι να φάει(14). Δεν έχω τις απαραίτητες πολιτικές και κοινωνιολογικές γνώσεις για να αναλύσω την έννοια της οικονομικής κρίσης, θα την συνέκρινα όμως με έναν ψυχικό σεισμό: το σταθερό έδαφος καταρρέει. Αναφέρθηκα προηγουμένως στο ερώτημα της απώλειας της αξιοπρέπειας και των σημείων αναφοράς. Μπορούμε να μιλήσουμε επίσης για την έννοια του συλλογικού τραυματισμού. Ο απλούστερος ορισμός του τραύματος είναι μία υπέρμετρη συρροή διεγέρσεων, δυσανάλογες σε σχέση με την αντοχή του ψυχικού οργάνου. Αντοχή, που, παρά τις συλλογικές της πλευρές, ποικίλλει ανάλογα με το άτομο και παραπέμπει πάντοτε σε ένα πρωθύστερο βίωμα. Οι τρόποι επένδυσης του χρήματος, λιγότερο ή περισσότερο ναρκισσιστικοί και σχετικοί με την ταυτότητα ή ακόμη αντικειμενοτρόποι, γενετήσιοι, πρωκτικοί, στοματικοί... είναι ανομοιογενείς και οι συνέπειές τους σε περίοδο κρίσης είναι συχνά απρόβλεπτες.

Μία από τις πιο πλούσιες ασθενείς μου, παρουσιάζει άγχη τρομακτικής ερείπωσης, δεν μπορεί πλέον να κοιμηθεί και έχει χάσει πολύ βάρος. Ένα νέο υλικό αναδύεται στην ανάλυση. Όταν ήταν ενός έτους, μετά από τον απροσδόκητο θάνατο και των δύο γονιών της, οι θείοι της από τη μεριά του πατέρα και της μητέρας, έφτασαν στα δικαστήρια αντιμαχόμενοι για τη φροντίδα της και τη διαχείριση της πατρικής κληρονομιάς. Επειδή οι δίκες θα διαρκούσαν χρόνια, ο δικαστής την εμπιστεύθηκε σε ένα ορφανοτροφείο, εν αναμονή της απόφασης του δικαστηρίου.

Ένας άλλος ασθενής, του οποίου τα ήδη περιορισμένα εισοδήματα μειώθηκαν ακόμα περισσότερο, παραμένει εντυπωσιακά σίγουρος και με εμπιστοσύνη ότι το κράτος δεν μπορεί, μακροπρόθεσμα, να εγκαταλείψει τους ανθρώπους του. Στην διάρκεια μίας συνεδρίας, αναφέρεται στο θέμα της κρίσης, στην συνέχεια λέει «αλλάζω θέμα» και συνειρμικά αφηγείται μία ανάμνηση, στην οποία ο πατέρας του, πέρα από κάθε προσδοκία, τον υπερασπίστηκε μπροστά στη δασκάλα του, ενώ ήξερε ότι είχε πει ψέματα. Βρισκόμαστε αντιμέτωποι με την συνάρθρωση μίας προσωπικής ιστορίας και συλλογικών παραγόντων, κάτι το οποίο καθιστά

ακόμα πιο δύσκολη της ανάγνωση του υλικού. Θα ήθελα να υπογραμμίσω ότι πίσω από κάθε απόλυτα δικαιολογημένη και φυσική απελπισία, θεωρώ ότι υπάρχει πάντοτε μία «ιστορία» η οποία θα αναδυθεί εφ' όσον μπορέσει να συνεχισθεί η αναλυτική εργασία.

ΠΩΣ ΝΑ ΣΥΝΕΧΙΣΕΙ ΚΑΝΕΙΣ ΤΗΝ ΑΝΑΛΥΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ ΜΕΣΑ ΣΕ ΑΥΤΑ ΤΟ ΠΛΑΙΣΙΟ

Κατ' αρχάς θα ήθελα να υπογραμμίσω την επανάληψη. Γνωρίζουμε τον καταναγκασμό της επανάληψης και ξέρουμε επίσης ότι η ιστορία υπόκειται σε παράδοξες επαναλήψεις, ως εάν ο άνθρωπος να επιζητά αδιάκοπα να λησμονήσει το παρελθόν του. Στην ιστορία της ψυχανάλυσης βλέπουμε ότι την ακμάζουσα δραστηριότητα του Freud στις αρχές του 20ου αιώνα, διαδέχτηκε η οικονομική κατάρρευση στη δεκαετία του '20 που τον οδήγησε και στην ίδρυση κλινικών δωρεάν θεραπείας. Σε αυτές τις περιόδους όπου το κράτος παραπαίει και μπορεί να φτάσει ως τη χρεοκοπία, δεν μένουν παρά μόνον οι ατομικές πρωτοβουλίες με συλλογική διάσταση. Αυτό έκαναν οι Freud, Eitingon, Deutsch, Kris και άλλοι προσφέροντας δωρεάν χρόνο στο Ambulatorium, όπου οι ασθενείς πλήρωναν ελάχιστα χρήματα ή δεν πλήρωναν καθόλου αλλά μπορούσαν να είναι ήσυχοι ότι οι ψυχαναλυτές αμείβονταν. Και εάν δεν πληρώνονταν με την κυριολεκτική σημασία του όρου, αμείβονταν ωστόσο με το να εκπαιδεύονται δωρεάν και με το να συμμετέχουν σε μια εμπλουτιστική ερευνητική εργασία.

Όσον αφορά τους ιδιωτικούς ασθενείς, ορισμένοι από τους εποπτευόμενούς μου μειώνουν τις αμοιβές τους ανάλογα με το ποσοστό μείωσης του μισθού του ασθενούς, 20% για κάποιους, 40% για κάποιους άλλους. Αυτό γίνεται στις καλές περιπτώσεις, όταν δηλαδή οι ασθενείς αναφέρονται στο ζήτημα και ζητούν τη μείωση. Ορισμένοι βιώνουν έναν τέτοιο ευτελισμό που μόνο η διακριτική συμπεριφορά του ψυχαναλυτή θα επιτρέψει μια τροποποίηση του αρχικού συμβολαίου και όχι τη διακοπή του.

Παραμένει όμως αβέβαιο, το πώς θα μπορέσουν να συνεχίσουν το έργο τους οι ίδιοι οι ψυχαναλυτές, ιδίως όσοι εργαζόντουσαν με μειωμένο ωράριο σε διάφορες δομές που κλείνουν λόγω ελλείψεως πόρων. Μαθαίνω ότι νέοι ψυχίατροι, ψυχολόγοι και άλλοι εργαζόμενοι στην ψυχική υγεία, ετοιμάζονται να μεταναστεύσουν, ιδίως στην Αυστραλία.

Σε περιόδους κρίσης ή πολέμου ορισμένοι ασθενείς βελτιώνονται αυτόματα ενώ άλλοι αποδιοργανώνονται σοβαρά. Ήδη ο Freud είχε προσέξει αυτό το φαινόμενο και το εξηγούσε ως αντικατάσταση ενός άγχους χωρίς αντικείμενο, από την καθημερινή μιζέρια. Σε έναν βαθμό αυτό ισχύει και για τους αναλυτές, των οποίων οι τρόποι αντίδρασης σε αυτή την κατάσταση εκτείνονται από τον ενθουσιασμό (ορισμένοι άρχισαν να ασχολούνται με την κοινωνική εργασία) έως την πιο βαθιά ηττοπάθεια. Μου φαίνεται όμως σημαντικό, έστω και αν πρόκειται για τη δική

μας ψυχική επιβίωση, να στοχαζόμαστε από κοινού, και ιδίως με άλλους επαγγελματίες, κοινωνιολόγους, ανθρωπολόγους, νομικούς, ομαδικά, γύρω από την εργασία μας, την συνέχισή της, καθώς και τους δύο μεγάλους κινδύνους που γεννά αυτή η κατάσταση. Ο πρώτος είναι η προσκόλληση στον συνειδητό και έκδηλο λόγο του ασθενούς, μία συμπτωματολογία που μας οδηγεί εύκολα στο να συμμαζεύουμε τον ασθενή αντί να ακούμε προσεκτικά τα λανθάνοντα περιεχόμενα που είναι πάντα παρόντα.

Ο δεύτερος σκόπελος είναι η εγκατάσταση μιας «από κοινού διάψευσης»(15) που θα ξεπερνούσε τον στόχο της, να μας επιτρέψει δηλαδή να εργαζόμαστε αναλυτικά ακόμα και σε συνθήκες κινδύνου, και θα συντηρούσε τις σκοτεινές ζώνες του ενός ή του άλλου πρωταγωνιστή απέναντι στην επώδυνη πραγματικότητα. Αυτός ο κίνδυνος είναι συνηθισμένος, αλλά μου φαίνεται πολύ αυξημένος όταν η δυάδα αναλυτής-αναλυόμενος όπως γράφει ο Wallerstein(16), έχει παγιδευτεί σε μια οικονομική κρίση, ικανή να μας κάνει να χάσουμε όλες μας τις βεβαιότητες και να αποπονηθούμε πολλά από τα όνειρά μας.

Βιβλιογραφία

Abraham, K. (1916). *Prodigalite et Crise d'angoisse*. Στο: *Œuvres Completes II*. Paris: Payot, 1966.

Aisenstein, M. (1985). *Argent et Nevrose de Transfert dans la Cure de l'Homme aux Rats*. *Cahiers du Centre de Psychanalyse* 11:31-53.

Aisenstein, M. (1986). *D'un Singulier Usage du Don*. *Cahiers du Centre de Psychanalyse* 12:21-37.

Baldacci, J.L. (2007). *Une recherche au Centre Jean-Favreau*. Στο: Emmanuelli, M. & Perron R. *La Recherche en Psychanalyse*. Paris: PUF.

Danto, E.A. (1998). *The Ambulatorium: Freud's Free Clinic in Vienna*. *International Journal of Psychoanalysis* 79:287-300.

Diatkine, G. (1992). *Dites-le Avec des Feuilles*. *Revue Francaise de Psychanalyse* 2:547-559.

Donnet, J.L., Bouchard, C., Coblenca, F., Lechartier-Atlan, Ch. & Eissler, K.R. (1974). *On Some Theoretical Problems Regarding the Payment of Fees for Psychoanalytic Treatment*. *International Psychoanalysis* 1:73-101.

Eitingon, M. (1923). Rapport sur la Polyclinique de Berlin. *International Journal of Psychoanalysis* 4:254-26.

Ferenczi, S. (1914). *Ontogenese de l'Interet pour l'Argent*. Στο: *Psychanalyse II* (1970). Paris: Payot.

Freud, S. (1898). *Lettres a Fliess in Naissance de la Psychanalyse*. Paris: PUF, 1956.

Freud, S. (1908). *Caractere et erotisme anal*, in *Nevrose, Psychose et Perversion*. Paris:PUF 1973, p 167-175.

Freud, S. & Jung (1975). *C.J. Correspondance I 1906-1909, II 1910-1914*. Ed. W. Mc Guire, Tr. fr. R. Fivaz-Silbermann. Paris:Gallimard.

Freud, S. (1909). *Remarques sur un cas de Nevrose Obsessionnelle «L'homme aux rats»*. Στο: *Cinq Psychanalyses*. Paris:PUF 1970, p 199-261.

Freud, S. (1909). *L'Homme aux Rats, Journal d'une Analyse*. Paris:PUF, 1974.

Freud, S. & Ferenczi, S. (1992). *Correspondance, T.I, 1908-1914*, Tr. fr. par le groupe du coq-heuron. Paris:Calmann-Levy.

Freud, S. & De Oppenheim (1911). *Dreams in Folklore*. S.E.12.

Freud, S. (1913). *On Beginning the Treatment*. S.E.12.

Freud, S. (1917). *Sur les Transpositions des Pulsions en Particulier dans L'erotisme Anal*. Στο: *La Vie Sexuelle*, p 106-112. Paris:PUF, 1969.

Freud, S. (1918). *Les voies Nouvelles de la Therapeutique Psychanalytique*. Tr.fr. A Bergman.

Freud, S. (1923). *Avant-propos au Compte-rendu Clinique de M. Eitingon sur la Polyclinique Psychanalytique de Berlin*. Tr. fr. J.G. Delarbre et D. Hartmann. Στο: *Œuvres completes, T. XVI*. Paris:PUF, 1991.

Freud, S. & Eitingon, M. (2009). *Correspondance 1906-1939*. Tr. Fr. Olivier Mannoni. Paris:

Hachette, 977p.

Gedo, J. (1963). A note on Non-Payment in Psychiatric Fees. Στο: *International Journal of Psychoanalysis* 44:3.

Gibeault, A. (1986). La Symbolique de L'Argent. Στο: *Cahiers du Centre de Psychanalyse* 11:63-100.

Guedeney, C. (1986). Du Plomb dans l'or pur de L'analyse. Στο: *Cahiers du Centre de Psychanalyse* 11.

Green, A. (1997). Demembrement du Contre-Transfert. Postface a *Inventer en Psychanalyse. Construire et interpreter*, de J.-J. Baranes, F.Sacco et al. Dunod, 2002.

Jones, E. (1918). La Theorie du Symbolisme. Στο: *Theorie et Pratique de la Psychanalyse*. Paris: Payot, 1969.

Kestemberg, E. (1985). L'Argent dans la Cure, En Guise de preambule, Introduction. Στο: *Cahiers du Centre de Psychanalyse* 11:1-31.

Lorand, S. & Console, W.A. (1958). Therapeutic Results in Psycho-Analytic Treatments without fee - (Observation on Therapeutic Results). *International Journal of Psychoanalysis* 39: 59-64.

Reiss-Schimmel, Ilana (1993). *La Psychanalyse et L'argent*. Paris: Odile Jacob.

Wallerstein, I. (1986). La Dyade Analyste-Analyse dans son Contexte Social. Στο: *Cahiers du Centre de Psychanalyse* 12:37-47.

Σημειώσεις

⁽¹⁾Kestemberg, E. et al. (1985-86) L'Argent dans la Cure. *Cahiers du Centre de Psychanalyse et de Psychotherapie* 11 & 12.

⁽²⁾Το χρηματοδοτούσε ο ίδιος ο Freud και συνάδελφοί του, οι οποίοι πρόσφεραν το χρόνο τους δωρεάν. Το Ambulatorium στεγαζόταν σε 4 γραφεία του καρδιολογικού τμήματος που διηύθυνε ο Felix Deutsch, και ορισμένες αναλύσεις γίνονταν ιδιωτικά αλλά οργανώνονταν από το Ambulatorium. Το τελευταίο προσέφερε 250 επισκέψεις τον χρόνο, κατά μέσο όρο.

⁽³⁾Reiss-Schimmel, I. (1993). *La Psychanalyse et l'Argent*. Για τη συγγραφέα η δωρεάν ανάλυση

δεν είναι δυνατή: χωρίς τη πράξη της πληρωμής, το εξασθενημένο εγώ θα κατακλυστεί από ασυνείδητες επιθυμίες και η αρχή της πραγματικότητας δεν θα μπορέσει να γίνει σεβαστή.

⁽⁴⁾Eissler, K. (1974). On some Theoretical and Technical Problems regarding the Payment of Fees for Psychoanalytic Treatment. *International Review Psychoanalysis* 1:73-100.

⁽⁵⁾Σχετικά με την ανάλυση που πληρώνουν τα συμβεβλημένα ασφαλιστικά ταμεία πρβλ.

Guedeney, C. (1985). Du plomb dans l'or pur de l'analyse? Quelques considerations sur l'analyse conventionnee. *Cahiers du Centre de Psychanalyse et de Psychotherapie* 11:91-100.

Επίσης Diatkine, G. (1992). Dites-le avec des feuilles. *Revue Francaise de Psychanalyse* 56:547-559.

⁽⁶⁾ Kestemberg, op cit, σ. 20.

⁽⁷⁾ Kestemberg, op cit.

⁽⁸⁾ Immaterialite: μη-υλικότητα.

⁽⁹⁾ Επιστολή στον Fliess, 24 Ιανουαρίου 1987, στο *Γέννηση της Ψυχανάλυσης*, Παρίσι, PUF, 1956.

⁽¹⁰⁾ Gibeault, A. (1986). La Symbolique de l'Argent. *Cahiers du Centre de Psychanalyse et de Psychotherapie* 12:63-100.

⁽¹¹⁾ Jones, E. (1918). La Theorie du Symbolisme. Στο *Theorie et Pratique de la Psychanalyse*, Paris: Payot, 1969.

⁽¹²⁾ J. Lacan, A la Memoire d' E. Jones, στο *Ecrits*, Paris, Seuil 1966, σ. 697-717.

⁽¹³⁾ «Ορισμένες σκέψεις σχετικά με το χρήμα και τη νεύρωση μεταβίβασης με αφορμή τον Άνθρωπο με τα Ποντίκια» στο *Τετράδια του Κέντρου Ψυχανάλυσης και Ψυχοθεραπείας*, 1985, ό.π., σ. 31-53.

⁽¹⁴⁾ Καθώς η Ελλάδα είχε σημαντικό αντιστασιακό κίνημα, η γερμανική κατοχή υπήρξε πολύ καταπιεστική και βίαιη. Κάθε τροφοδότηση της πόλης ήταν απαγορευμένη και τα φορτηγά της αστυνομίας μάζευαν νεκρούς από ασπία κάθε πρωί.

⁽¹⁵⁾ M. Fain (1982) στο *Le Desir de l'Interprete*, Paris, ed. Aubier Montaigne.

⁽¹⁶⁾ I. Wallerstein, «La dyade analyste-analyse dans le contexte social», στο *Cahiers du Centre*, op. cit. p. 37-47.